

τοῦ Ἀσάνεω, πᾶσι τε ἄλλοις τρόποις σφόδρα τιμᾶ τοῦτον καὶ θε-
ραπεύει». Ἀφοῦ ἔμεινε τέσσερες μέρες στὸν Μυστρᾶ ὁ σουλτάνος,
ξεκίνησε – παίρνοντας μαζί του καὶ τὸν Δημήτριο – γιὰ νὰ πνίξει
τὸν τελευταῖο ἐλεύθερο πυρήνα στὴν παλαιὰ Ἑλλάδα.

Δὲν πρόλαβε ὁ σουλτάνος νὰ προχωρήσει πολὺ, καὶ ὑποχρεώ-
θηκε νὰ σπάσει τὴν πρώτη ἀπὸ τὶς ἔσχατες ἡρωικὲς ἀντιστάσεις
τοῦ Γένους μας. Φθάνοντας, ὅπως γράφει ὁ Κριτόβουλος, «ἔς τι
πολίχνιον ἐρυμνότατον πάντη, τὸ παρὰ τὴν ὑπώρειαν τοῦ μεγάλου
ὄρους τῆς Σπάρτης κείμενον, οὐ πόρρω τοῦ ἄστεος Καστρίον ὀνο-
μαζόμενον» (πρόκειται γιὰ τὸ Καστρίτσι ὅπου εἶχε γίνει ἡ στι-
γμαία συμφιλίωση τῶν ἀδελφῶν Παλαιολόγων), νόμισε ὅτι μπο-
ροῦσε νὰ πείσει τοὺς κατοίκους νὰ παραδώσουν τὴ μικρὴ τους
πόλη φιλικά. Ὡστόσο, οἱ γενναῖοι κάτοικοι «οὐ παρεδέξαντο τοὺς
λόγους τοῦ βασιλέως, ἀλλὰ κλείσαντες τὰς πύλας ἐκαρτέρουν».
Ἦξεραν, χωρὶς ἄλλο, ὅτι κι' αὐτὸς ὁ ἀφέντης τους, ὁ δεσπότης Δη-
μήτριος, ἦταν ἀπόξω. Ἦξεραν, ὅμως, ἐπίσης – οἱ ταπεινοὶ αὐτοὶ
καὶ λίγοι – νᾶναι Ἕλληνες καλύτεροι ἀπὸ τὸν ἀποστάτη ἡγεμόνα
τους. Κι' ἀποφάσισαν ν' ἀντισταθοῦν: «Βασιλεὺς δ' αὐτίκα παρακε-
λευσάμενος τῆ στρατιᾷ προσέβαλεν ἰσχυρῶς τῷ πολίσματι. Οἱ δὲ
ἡμύνοντο μάλα εὐρώστως...». Τὴν πρώτη μέρα δὲν κατάφερε τίποτε
ὁ Μωάμεθ. «Τῆ δ' ὑστεραία ἡμέρα ἐκτάξας καὶ ὀπλίσας καλῶς πᾶ-
σαν τὴν στρατιάν καὶ λόγοις προτρεπτικοῖς τε καὶ παρακλητι-
κοῖς παροξύνας αὐτοὺς ἅμα καὶ παραθαρρύνας ἐς τὸ πολεμεῖν, καὶ
ἄθλα προθεῖς κάλλιστα τοῖς καλῶς ἀγωνιουμένοις διαρπαγὴν τε
τοῦ φρουρίου σημάνας ἐκέλευσε προσβάλλειν. Οἱ δὲ στρατιῶται
μέγα καὶ φοβερὸν ἀλαλάξαντες βοῆ καὶ δρόμῳ προσβάλλουσιν
ἰσχυρῶς τῷ πολίσματι· καὶ γίνεται ὠθισμὸς ἐνταῦθα πολὺς καὶ μάχη
κρατερὰ ξυσταδὸν περὶ τὸ τεῖχος..., καὶ φόνος οὐκ ὀλίγος τῶν
προμαχομένων..., τῶν μὲν βιαζομένων πᾶσι τρόποις ἔσω τοῦ τει-
χίσματος παρελθεῖν, τῶν δὲ ἀμυνομένων ἐρρωμένως καὶ οὐκ ἐών-
των». Στὸ τέλος, οἱ γενναῖοι πολιορκημένοι νικήθηκαν. Ὁ Μωάμεθ
ἔσφαξε ὅλους τοὺς ἄνδρες – μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ Δημητρίου
Παλαιολόγου –, δηλαδή τοὺς τριακόσιους πού, ὕστερ' ἀπὸ τὴν
πολύνεκρη μάχη, εἶχαν ἀπομείνει ζωντανοί, «παῖδας δὲ καὶ γυναι-
κας ἠνδραποδίσαστο, τὴν δὲ πολίχνην κατέσκαψε». Ὁ Σφραντζῆς
μᾶς λέει τὴ φοβερὴ λεπτομέρεια ὅτι τὸν Προϊνοκοκκά, τὸν διοι-
κητὴ τοῦ Καστρίου, «λεπίσας ἐτελείωσεν» ὁ σουλτάνος.

Οἱ τριακόσιοι αὐτοὶ (καθὼς κ' ἐκεῖνοι, βέβαια, ποὺ εἶχαν πέσει στὸ
πεδίο τῆς μάχης) εἶναι ἰσάξιοι μὲ τοὺς τριακόσιους τοῦ Λεωνίδα.

Ἡ περίπτωση τοῦ Καστρίου δὲν ἦταν ἡ μοναδική. Ἦταν, ὅπως

είπα παραπάνω, ή πρώτη από τις έσχατες ήρωικές αντιστάσεις του Γένους. Το Λεοντάριο τὸ βρήκε ὁ Μωάμεθ ἔρημο. Οἱ κάτοικοι εἶχαν φύγει ὅλοι· «ἐν δὲ τῷ Γαρδίκη ὡς ἰσχυρότερον αὐτοῦ» (τοῦ Λεονταρίου) «εἰσῆλθον φυλαχθῆναι», ὅπως γράφει ὁ Σφραντζῆς. Κι' ἀποφάσισαν, ὅλοι ὅσοι βρέθηκαν στὸ Γαρδίκι, "Ἕλληνες καὶ Ἄλβανοί, ν' ἀντισταθοῦν. Ὡστόσο, ἡ πολιορκία ἦταν τέτοια πού δὲ μπόρεσαν ν' ἀνθέξουν πολὺ· «τέλος δὲ ἐδουλώθησαν, μετὰ συνθήκης καὶ ὄρκου ἐπαγγειλάμενος αὐτοῖς» ὁ Μωάμεθ «ἵνα μηδένα αὐτῶν ἐνοχλήσῃ ἢ θανατώσῃ ἢ αἰχμαλωτίσῃ. Αὐτὸς δὲ τοὺς ὄρκους ἀθετήσας... ἐν τινὶ πεδίῳ μικρῷ συνάξας αὐτοὺς πάντας καὶ δεσμεύσας παρανάλωμα μαχαίρας σὺν γυναιξὶ καὶ παισὶ πεποίηκε». Ὁ Κριτόβουλος γράφει ὅτι ὁ Μωάμεθ ἔσφαξε μόνο τοὺς ἄνδρες (ὅπως καὶ στὸ Καστρίτσι), «παιδας δὲ καὶ γυναῖκας ἠνδραποδίσατο». Ὡστόσο, μὲ τὴν ἀφήγηση τοῦ Σφραντζῆ συμφωνεῖ ὁ Χαλκοκονδύλης πού λέει ὅτι ὁ σουλτάνος ἀπαγόρευσε νὰ κρατηθοῦν ζωντανοὶ οἱ αἰχμάλωτοι, ἀπειλώνοντας ὅτι «ἀνδράποδον ὅστις ἀπήγετο, ἂν μὴ αὐτίκα ἦκη ἄγων, τὸ μὲν ἀνδράποδον κελεύσει ἀνελεῖν τὸν δεσπότην» (θάβαζε, δηλαδή, πρῶτα τὸν αἰχμάλωτο νὰ σκοτώσῃ τὸν Τοῦρκο πού τὸν πῆρε δοῦλο), «μετὰ δὲ ἀναιρήσει καὶ τὸ ἀνδράποδον... Συναπήχθησαν γὰρ ἐς χιλίους μάλιστα καὶ διακοσίους». Καὶ τοὺς ἔσφαξε ὅλους, μὴ θέλοντας ν' ἀφήσῃ κανέναν — «μήτε ἄνδρα μήτε γυναῖκα» — νὰ ἐπιζήσῃ. Ὡστόσο, ἔγινε μιὰ ἐξαίρεση πού ἀφοροῦσε ὀλόκληρη οἰκογένεια. Καὶ ἡ ἐξαίρεση ἔγινε γιὰ τὴν οἰκογένεια τοῦ Ἄλβανοῦ Μανουήλ Μπουχάλη καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Μανουήλ πού ἦταν ἀκριβῶς (ὅπως γράφει ὁ Χαλκοκονδύλης) «ὁ τῆς πόλεως ἄρχων». Στὴν παράδοξη αὐτὴ περίπτωση βλέπουμε ὅτι ἡ τύχη κάνει καμμιά φορὰ νὰ διασταυρῶνται τὰ πιὸ φοβερὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ τὰ περιστατικὰ τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς μὲ τέτοιον τρόπο, πού τὸ ἰδιωτικὸ περιστατικὸ νὰ ὑπερῃσχύει. Θὰ σφάζονταν καὶ ὁ Μπουχάλης καὶ ὅλοι οἱ δικοί του, «εἰμὴ» (ὅπως γράφει ὁ Σφραντζῆς) «ἔφθασεν ὁ μπεγλέρμπεης Μαχουμούτης» (ὁ πιὸ ἔμπιστος βεζίρης καὶ στρατηγὸς τοῦ σουλτάνου). «Ἐξεζήτησεν αὐτοὺς διὰ τὸ τὴν γυναῖκα Μανουήλ τοῦ Μπουχάλη δισεξαδελφὴν εἶναι αὐτοῦ· οἱ καὶ κακὰ ἀνταπέδωκαν αὐτῷ ἀντὶ τούτων. Δοὺς γὰρ αὐτοῖς ἀνθρώπους ἵνα μετὰ ἀνέσεως καὶ ἀναπαύσεως ἀπέρχωνται τὴν ὁδὸν τὴν φέρουσιν εἰς τὸν ἔξω τόπον, διερχόμενοι περὶ τὸ Ποντικὸν εὐρόντες πλεύσιμον καὶ δολίως ἀποκτείναντες τοὺς ἀπάγοντας ἀνθρώπους τοῦ μπεγλέρμπεη καὶ ἐμβάντες εἰς τὸ πλεύσιμον ἔφυγον εἰς Κέρκυραν, κάκειθεν πάλιν εἰς Νεάπολιν».

Ὅπως ἦταν φυσικό, ἡ φοβερὴ μοῖρα πού ἐπιφυλάχθηκε σέ

δσους ἀντιστάθησαν στὸ Καστρίτσι καὶ στὸ Γαρδίκι ἐπηρέασε τὶς ψυχές τῶν κατοίκων πολλῶν ἄλλων πόλεων. Ὄταν ὁ Θωμᾶς Παλαιολόγος, ποὺ βρισκόταν στὴ Μεσσηνία, εἶδε ὅτι ὁ Μωάμεθ, προελαύνοντας, πῆρε καὶ τὴν Καρύταινα, καὶ «περάσας κατῆλθεν εἰς τὰ περὶ Ἀνδροῦσαν καὶ Ἰθώμην» καὶ πῆρε καὶ τὶς πόλεις αὐτές, ἀποφάσισε — μὴ βλέποντας νὰ ὑπάρχει πιά καμμιά ἐλπίδα — νὰ παραλάβει τὴν οἰκογένειά του καὶ νὰ φύγει. Καὶ θεώρησε γιὰ τὴ φυγὴ του κατάλληλη τὴν ὥρα ἐκείνη ποὺ ὁ σουλτάνος πῆγε νὰ ἐπισκεφθεῖ τὶς βενετικές κτήσεις, τὴ Μεθώνη, τὴν Κορώνη καὶ τὸ Ναυαρίνο («τὴν Πύλον τὴν καὶ Ἀβαρίνον», ὅπως λέει ὁ Σφραντζῆς). «Προητοίμασε γάρ τινα πλοίαρια» (βασίζομαι στὴν ἀφήγηση τοῦ Σφραντζῆ ποὺ ἔζησε τὰ γεγονότα ἀπὸ κοντὰ) «καὶ ἐλθὼν ἐν τῷ λιμένι τῷ παρ' Ἰταλοῖς καλουμένῳ Πόρτῳ λόγγῳ, ἵνα ἐκεῖθεν εὐπλώϊμον καιρὸν εὐρῶν ἐς Κέρκυραν ἀπέλθῃ. Ὁ δὴ γέγονε, καὶ καὶ τῆ κη' τοῦ Ἰουλίου μηνὸς ἀπεσώθη εἰς Κέρκυραν. Εὐρόντες δὲ καὶ ἡμεῖς πλεύσιμον ἀπαγόμενον ἐκεῖσε, ἐμβάντες τῆ ια' τοῦ Ἰουλίου διὰ τὸ ἐπιγενέσθαι καὶ μετὰ τῶν ἄλλων κακῶν θανατικὸν ἐν τῇ Μεθώνῃ, τῆ β' τοῦ Αὐγούστου ἀπεσώθημεν εἰς Κέρκυραν, ἔχοντες τὸν σκοπὸν ἵνα ἀπέλθωμεν εἰς Κρήτην ἢ εἰς τὴν περὶ τὴν Θεσσαλονίκην Βερροΐαν, διὰ τὸ εἶναι κάκεισε καλλίστην μονὴν εἰς ὄνομα τοῦ ἁγίου Νικολάου, ἦνπερ ὁ τῆς μητρός μου πατὴρ ἀνήγειρεν ἐκ βάρων». Διαβάζοντας τώρα τὴ λεπτομέρεια αὐτή, λυπᾶμαι ποὺ δὲν ἐπραγματοποίησε ὁ Σφραντζῆς τὴ σκέψη του νὰ ρθεῖ στὴν Κρήτη. Δὲν πῆγε, βέβαια, οὔτε στὴ Βέρροια. Ἐχω ἀντιφατικές πληροφορίες γιὰ τὰ βήματα ποὺ ἔκαμε, μετὰ τὴν ἀφίξή του στὴν Κέρκυρα. Πολλὰ ποὺ γράφονται στὸ Χρονικὸ του μοῦ φαίνονται ὑποπτα. Δὲ μοῦ φαίνεται νὰ τᾶγραψε ὁ ἴδιος. Ξέρω θετικά — τόμαθα ἀπὸ καλὴ πηγὴ — ὅτι δὲν ἀκολούθησε τὸν δεσπότη Θωμᾶ στὴν Ἰταλία. Μοῦ εἶπε κάποιος, τώρα τελευταῖα, ὅτι κλείστηκε σ' ἓνα μοναστήρι στὴν Κέρκυρα ἢ στὴ Λευκάδα. Τὸ ὅτι ἔγινε μοναχός, τὸ γράφει κι' ὁ ἴδιος· καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ θᾶναι, χωρὶς ἄλλο, γνήσιο τὸ ἀντίγραφο τοῦ Χρονικοῦ του ποὺ ἔχω στὰ χέρια μου· ὁ ἴδιος πῆρε τ' ὄνομα Γρηγόριος, καὶ ἡ σύζυγός του Ἑλένη — ἡ τραγικὴ μητέρα ποὺ μπῆκε ἐπίσης σὲ μοναστήρι — τ' ὄνομα Εὐπραξία.

26

Ἡ ἀναχώρηση τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο δὲν ἦταν πράξη ἥρωική. Ὡστόσο, δὲ μπορούσε ὁ Θωμᾶς νὰ ἐπαναλάβει ὅ,τι εἶχε κάμει ὁ ἀδελφός του Κωνσταντῖνος. Οἱ ἀντικειμενικοὶ ὅροι ἦταν διαφορετικοί· καὶ ἡ ἐπανάληψη τῆς μεγάλης θυσίας δὲ θάταν ἰσοδύναμη μὲ τὴ μεγάλη θυσία. Ἐκεῖ, ἄλλωστε,

ὅπου βρισκόταν (καὶ μάλιστα μὲ τὴ γυναῖκα του καὶ τὰ παιδιὰ του) δὲν ὑπῆρχε καμμιά πύλη τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ. Ἔτσι, δὲν ἔχω τὸ δικαίωμα νὰ πῶ ὅτι διάλεξε ὁ Θωμᾶς τὴ φυγὴ — τὸ δρόμο πρὸς τὴν ξενιτιά — ἐπειδὴ θέλησε ν' ἀποφύγει μιὰ πράξη ἥρωική. Ἄφοῦ ὁ Θεὸς δὲν τὸν εἶχε προορίσει γιὰ μιὰ τέτοια πράξη, γιὰ μιὰ μεγάλη καὶ ὠραία θυσία, δὲν εἶχε νὰ κάμει τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ πάρει τοὺς δικούς του καὶ νὰ φύγει. Προσπάθησε, ζητώντας βοήθεια ἀπὸ τὴ Δύση, νὰ διατηρήσει Ἑλληνικὴ τὴν Πελοπόννησο. Δὲν τὸ κατάφερε. Ὡστόσο, κ' ἡ προσπάθεια ποὺ ἔκαμε (ὅσο κι' ἂν συνδυάστηκε μὲ περιστατικά ποὺ κακίζει ὁ Σφραντζῆς) ἦταν κατὰ τὴν ἀλήθειαν. Ἄφοῦ εἶχε χαθεῖ, στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ πᾶν, πάλι καλά ποὺ σκέφθηκε ὁ Θωμᾶς ὅτι καὶ πέρ' ἀπὸ τὸ χαμένο πᾶν ὑπάρχει κάτι. Τὸ κάτι αὐτό, ἂν βοηθοῦσε ἡ Δύση, μπορούσε νὰ καταδείξει ὅτι δὲν εἶχε διόλου χαθεῖ, μὲ τὴν πτώση τῆς Βασιλεύουσας, τὸ πᾶν.

27

Ὅταν πῆρα στὴ Μυτιλήνη τὴν ἀπόφαση νὰ κατευθύνω τὰ βήματά μου στὴν Κρήτη, εἶχα μέσα μου τὴ βεβαιότητα ὅτι τὸ φοβερὸ τέλος εἶχε σημειωθεῖ. Ἄφοῦ ἄκουσα ὅτι, ἀντὶ ν' ἀνακηρυχθεῖ ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δυὸ Παλαιολόγους αὐτοκράτωρ στὴν Πελοπόννησο, εἶχαν σπεύσει τότε κ' οἱ δυὸ τους νὰ δηλώσουν ὑποταγὴ στὸν πορθητὴ καὶ τροπαιοῦχο σουλτάνο, δὲ φανταζόμουν ὅτι πέρ' ἀπὸ τὸ τέλος αὐτό, ποὺ ἦταν στὰ μάτια μου καὶ τέλος ἠθικόν, μπορούσε νὰ ἐπιτρέψει ὁ Θεὸς νὰ ὑπάρξει χρόνος ποὺ μέσα του θὰ σημειώνονταν καὶ ἄλλα μεγάλα γεγονότα.

Ὡστόσο, σημειώθηκαν — στὸ ἔτος 1460 — μεγάλα γεγονότα. Καὶ σημειώθηκαν στὴν Πελοπόννησο, στὸν τόπο ποὺ τόσο ἀγαποῦσα καὶ πού, μολονότι εἶχε κατοίκους ποὺ δὲ φρόντισε κανένας νὰ τοὺς συντάξει ἠθικὰ καὶ νὰ τοὺς πεί ποιό εἶναι τὸ ἱστορικό τους χρέος, ἔκαμε τὸν ἴδιο τὸν Μωάμεθ νὰ κουρασθεῖ ὅσο εἶχε κουρασθεῖ πολιορκώντας τὴ Βασιλεύουσα. Τὸ ὅτι ἀναγκάστηκε ὁ σουλτάνος νὰ διασχίσει ὁ ἴδιος, γιὰ δεύτερη φορά, τὴν Πελοπόννησο, παρακαλώντας τοὺς ἄνδρες του νὰ πολεμήσουν, αὐτὸ θὰ πεί ὅτι ἡ Πελοπόννησος, ἑπτὰ ὀλόκληρα χρόνια μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Βασιλεύουσας καὶ τὴν κατάλυση τῆς αὐτοκρατορίας, ἀμφισβητοῦσε τὸ νόημα τοῦ τέλους ποὺ εἶχα δώσει ἐγὼ στὴ φοβερὴ ἐκείνη Τρίτη, τὴν 29ῆ Μαΐου τοῦ 1453.

Κι' ὅταν — ὕστερ' ἀπ' ὅσα ἔμαθα γιὰ τὴν ἀντίσταση στὸ Καστρίτσι ἢ καὶ σ' αὐτὸ τὸ Γαρδίκι — ἔφθασαν στὴν Κρήτη τὰ νέα ποὺ μιλοῦσαν γιὰ τὸ θαῦμα τοῦ Σαλμενίκου, κυριεύθηκα ἀπὸ τὸ αἶσθημα ὅτι στὴ ζωὴ τοῦ Γένους μου δὲν ὑ-

πάρχει κανένα τέλος. Κάποτε είχε τὸ Γένος μου τὴν ἀρχή του. Κάποτε θὰ σημειωθεί, βέβαια, καὶ τὸ τέλος του. Ὡστόσο, τὸ τέλος τῆς ζωῆς τοῦ Γένους μου θὰ τὸ ὀρίσει μονάχα ὁ Θεός· δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ τὸ ὀρίσει κανένας κατακτητής, καμμιά ἐξωτερικὴ νίκη τῶν ἐχθρῶν τοῦ Γένους, κανένα ἀπὸ τὰ περιστατικὰ ἐκεῖνα ποὺ γκρεμίζουν αὐτοκρατορίες καὶ ποὺ κάνουν τὴ γῆ νὰ βουλιάζει κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τῶν ἐχθρικῶν στιφῶν. Ἄν εἶναι μάταιες οἱ αὐτοκρατορίες, οἱ δικές μας καὶ τῶν ἐχθρῶν μας, δὲν εἶναι διόλου μάταιο πρᾶγμα ἡ πίστη ποὺ ἔχει ἡ ψυχὴ τοῦ Γένους μου στὸν Θεό.

28

Ὁ σουλτάνος Μωάμεθ, φεύγοντας ἀπὸ τὴ Μεσσηνία, κατευθύνθηκε στὴν ἀγαπημένη μου Πάτρα, ἀκολουθώντας τὸ δρόμο ποὺ περνᾶει ἀπὸ τὴν Ἡλιδα. Ἐνῶ ἓνα τμῆμα τοῦ στρατοῦ τὸ εἶχε πάρει μαζί του, ὅταν κατέβηκε ἀπὸ τὴν Κόρινθο στὸ Ἄργος καὶ στὸν Μυστρά, ἓνα ἄλλο τμῆμα, μὲ ἀρχηγὸ τὸν Ζαγανό, τὸ εἶχε στείλει στὴν Ἀχαΐα γιὰ νὰ πνίξει τὴν ἀντίσταση τῶν Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν στὴ βόρεια Πελοπόννησο. Ὁ Χαλκοκονδύλης γράφει : «Ζαγανός δὲ ὁ τῆς Πελοποννήσου ὑπαρχος, ὡς τὴν τε Ἀχαΐαν ἐπέτρεπτο καταστρέφεσθαι καὶ Ἡλιδος τὴν πλείονα χώραν καὶ τὴν ταύτη μεσόγαιαν..., τὴν τε Καλαβρύτων πόλιν ὑπηγάγετο, παραδόντος Δόξα ἀρχοντος, τῶν ἐν τοῖς Ἀλβανοῖς ἐπιφανῶν τὰ πρῶτα φερομένου. Καὶ αὐτὸς μὲν αὐτίκα προσεχώρησε καὶ οἱ προσήκοντες, τῷ Ζαγάνῳ παραδόντες τὴν πόλιν· οὓς ξύμπαντας τούτους ὕστερον βασιλέως ἐπιτάξαντος διεχρήσατο. Ἐλαύνων δὲ ἐπὶ Γρεβενὸν ὄχυράν πόλιν, ταύτην μὲν προσέβαλλέ τε, καὶ ἐξεκρούσθη τῇ χαλεπότητι τοῦ χωρίου. Ἀπόπειραν δὲ ποιούμενος τῶν ἄλλων χωρίων, Σανταμέριον πόλιν, ἐς ἣν ὡς πλείστοι τῶν ταύτη περιοίκων ὄλβιοι κατέθεντο τὸν πλοῦτον καὶ τὴν ἄλλην εὐδαιμονίαν, ὡς αὐτὸν ἐνταῦθα ἀφικόμενοι διεσώζοντο, προσφέροντες λόγους τῷ Ζαγάνῳ περὶ συμβιβάσεως, σπονδὰς τε ἐποιοῦντο καὶ τὴν ἀκρόπολιν παρέδιδον». Ὅταν, ὁμως, παράλαβε ὁ Ζαγανὸς τὸ Σανταμέρι, πάτησε τὸ λόγο του, καὶ σκότωσε πολλοὺς ἀπὸ τοὺς κατοίκους, ἀφήνοντας τοὺς στρατιῶτες του νὰ ἐξανδραποδίσουν τοὺς ὑπόλοιπους. Τὴν πράξη του αὐτὴ τὴν πλήρωσε ὁ διάσημος Ζαγανός. Ὁ σουλτάνος — μολονότι εἶχε κάμει κι' αὐτὸς τὰ ἴδια καὶ χειρότερα — τιμώρησε, ὡστόσο, τὸν Ζαγανὸ γιὰ τὴν ἀτιμὴ αὐτὴ πράξη καί, ἀφαιρώντας του τὴ διοίκηση τῆς Πελοποννήσου, τὴν παράδωσε στὸν Χαμουσάν. Δὲ νομίζω ν' ἀγανάκτησε ἠθικὰ ὁ σουλτάνος γιὰ τὴν πράξη τοῦ Ζαγανοῦ. Ἀπλούστατα, εἶχε πιά κουραστεῖ παλεύοντας νὰ ὑποτάξει τὴν Πελοπόννησο, καὶ φοβόταν ὅτι, ἂν δὲν τι-

μωροῦσε τὸν ἔνοχο στρατηγὸ τοῦ, θ' ἀπόφευγαν τὴ συνθηκολό-
γησι δσα κάστρα δὲν εἶχαν ἀκόμα πέσει, καὶ θὰ καταπονοῦσε
ἀκόμα περισσότερο τὸ στρατό τοῦ — καὶ τὸν ἑαυτό τοῦ — πολιορ-
κώντας τα. Τὰ γράφει αὐτὰ κι' ὁ Χαλκοκονδύλης: «Ἐνταῦθα δὲ
ἀφικόμενος» (δηλαδή, στὴν Ἀχαΐα) ὁ σουλτάνος, «ὡς ἐπύθετο
τὰ περὶ Σανταμέριον γενόμενα, ἐχαλέπαινε τῷ Ζαγάνῳ καὶ ἤχθετο,
ὅτι διὰ τὴν ἐκείνου παράβασιν ἐς τοὺς Ἕλληνας χαλεπῶς ἂν αὐτῷ
προσχωρήσειε τὰ λοιπὰ τῶν πολιτισμάτων».

Στὴν Πάτρα, στὴν ἀγαπημένη μου πόλη ποῦ τοῦ ἄρεσε πολὺ,
ἔμεινε ὁ σουλτάνος Μωάμεθ καὶ ξεκουράστηκε. Ὁ Σφραντζῆς γρά-
φει: «Τὸ δὲ ἄστυ ὁ ἀμηρᾶς καλῶς ἀσφαλισάμενος καὶ παντὶ τόπῳ
ἀφείξ στρατιώτας, ἐγερθεὶς ἀπὸ τῆς Πάτρας διέβη εἰς τὰ περὶ τὸ
Σαλμενικὸν καὶ Λίστραιναν καὶ Βοστίτζαν· καὶ τὴν μὲν Λίστραιναν
καὶ Βοστίτζαν ἔλαβε, τὸ δὲ Σαλμενικὸν ἐκράτησε μέχρι τινὸς τις
Παλαιολόγος λεγόμενος τὸ ἐπὶ κλην Γραϊτζας».

Ἡ σελίδα ποῦ ἔγραψε στὴν ἱστορία τοῦ Γένους μας τὸ Σαλμε-
νικό (ἢ «Σαλμενίκη», ὅπως λέει ὁ Χαλκοκονδύλης) εἶναι μιὰ ἀπὸ
τις μεγάλες. Τὸ Σαλμενικό, ἓνα ὄχυρότατο πολίχνιο ἀνάμεσα στὴν
Πάτρα καὶ τὸ Αἴγιον, κρατήθηκε ἓναν ὀλόκληρο χρόνο. Ἡ
πολιορκία ἄρχισε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1460 καὶ οἱ ἥρωες ποῦ ὑπερασπί-
σθηκαν τὸ κάστρο βγήκαν, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1461, ἐλεύθεροι, μὲ τὴ
σφραγίδα τῆς νίκης στὸ μέτωπο. Ὁ φοβερὸς ἐχθρὸς ποῦ εἶχε ὑπο-
τάξει τὴ μισὴ Χριστιανικὴ οἰκουμένη, ἀναγκάστηκε νὰ δεχθεῖ νὰ
γίνει ἡ ἔξοδος τῶν λίγων αὐτῶν ἀνδρῶν μὲ ὅλες τις τιμές. Ὁ ἐμπνευ-
σμένος καὶ ἀήττητος ἀρχηγὸς τους ἔφερε τ' ὄνομα τοῦ τελευταίου
αὐτοκράτορος· λεγόταν κι' αὐτὸς Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος·
τ' ὄνομα Γραϊτζας ἦταν ἓνα περιττὸ συμπλήρωμα. Μιὰ ὠραία
λεπτομέρεια εἶναι ὅτι, στὸ διάστημα τῆς πολιορκίας, κατάφερε
ὁ ἥρωικὸς αὐτὸς Ἕλληνας νὰ στείλει, ὅπως ἔμαθα, ἓνα γράμμα στὴν
Ἰταλία. Σὲ ποιὸν ἔστειλε τὸ γράμμα; Σὲ μιὰ γυναίκα. Τῷ στειλε στὴ
Μπιάνκα Μαρία Σφόρτσα, στὴ δούκισσα τοῦ Μιλάνου, σ' ἐκείνη
ποῦ μόνη, σ' ὀλόκληρη τὴ Δύση, βόηθησε τὸν Πάπα νὰ στείλει
τριακόσιους ἀνδρες στὴν Πελοπόννησο. Οἱ ἀνδρες αὐτοὶ δὲν ἔκαμαν
πολλὰ πράγματα. Οἱ ἀρχηγοὶ τους τσακώθηκαν μεταξύ τους
— μπροστὰ στὸ κάστρο τῆς Πάτρας, ἂν ἡ πληροφορία ποῦ μοῦ-
δωσαν εἶναι σωστὴ — καὶ σκόρπισαν. Ὡστόσο, ὁ Κωνσταντῖνος
Παλαιολόγος Γραϊτζας θὰ εἶχε ρθεῖ σ' ἐπαφὴ μαζί τους, καὶ θὰ
εἶχε μάθει ὅτι τοὺς ἔστειλαν ὁ Πάπας καὶ ἡ Μπιάνκα Μαρία. Καὶ
προτίμησε νὰ γράψει στὴ γυναίκα — θὰ τὴν ἔβλεπε, ἴσως, καὶ στ'
ὄνειρό του, τις λίγες ὥρες ποῦ κοιμόταν — ζητώντας τὴ συνδρομὴ
τῆς γιὰ νὰ σώσει τὸ κάστρο. Τὸ κάστρο αὐτό, τὴν ὥρα ἐκείνη, ἦ-

ταν πιά τὸ μοναδικὸ κάστρο τοῦ Γένους μου σ' ὀλόκληρη τῆ γῆ.
29

Ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης διηγείται καλὰ τὴν ἐποποιία τοῦ Σαλμενίκου.

Ὅταν ἔφθασε ὁ Μωάμεθ στὴν Πάτρα, «πρὸς Σαλμενίκην πέμπων κήρυκα ἐκέλευεν αὐτοὺς παραδοῦναι τὴν πόλιν. Οἱ δὲ οὐκ ἔφασαν ἐκόντες εἶναι σφᾶς παραδοῦναι, εἰδότες ὡς ὅμοια πείσονται τοῖς ἄλλοις Ἕλλησι. Ταῦτα μὲν ὡς ἀνήχθη ἐς βασιλέα, συσκευασάμενος τῇ ὑστεραίᾳ ἀφίκετο ἐπὶ τὴν Σαλμενίκην. Ἔστι δὲ ἡ πόλις αὕτη ἐν ἀκμῇ, καθήκουσα ἀπὸ ὀρέων ὑψηλοτάτων, ἐρυμνὴ μὲν ἐστὰ μάλιστα, ἀκρόπολις δ' ἀνέχει ἐπὶ πολὺ τοῦ κρημνοῦ ἀνατείνουσά... Βασιλεὺς οὖν ὡς ἐπέλασεν, ἐπολιόρκει τὴν πόλιν, τηλεβόλοις τε παίων τὸ τεῖχος τῆς πόλεως... Καὶ οἱ νεήλυδες» (δηλαδή, οἱ Γενίτσαροι) «προσέβαλλον μὲν ἐγγύτατα τοῦ τεύχους, καὶ ἐπειρῶντο καὶ ἄλλη ἢ προεχώρει· οὐ μέντοι προεχώρει αὐτοῖς οὔτε ἡ τῆς πόλεως αἴρεσις οὔτε τᾶλλα ἀξίως τῆς παρασκευῆς. Τηλεβολίσκοις μέντοι ἐτίτρωσκον οὐκ ὀλίγους τῶν ἐν τῇ πόλει». Ὅσοι ζοῦσαν στὴν πόλιν, ἔξω ἀπὸ τὸ κάστρο, ἀναγκάσθησαν νὰ παραδοθῶν («ἐν ἀπόρῳ καθεστηκότες, ὡς δίψει συνείχοντο ἀπαύστῳ», «τὸ ὕδωρ τοῦ ποταμοῦ κατασχόντων τῶν νεηλύδων»). Ὁ Παλαιολόγος, ὅμως, ἔμεινε ἀπτόητος στὸ κάστρο, καὶ ἔθεσε ὄρους γιὰ νὰ τὸ παραδώσει. Ἔθεσε στὸν σουλτάνο τὸν ὄρο ν' ἀφήσει ἐλεύθερους τοὺς ἄνδρες του νὰ περάσουν στὴ Ναύπακτο, στὸ ἔδαφος τῶν Βενετῶν. Ὁ σουλτάνος ἀναγκάσθηκε νὰ δεχθῆ τὸν ὄρο, «καὶ ὀμήρους λαβῶν ἐπανέστη ἐντεῦθεν, κατιῶν δὲ ἐς τὸ Αἴγιον ἐστρατοπεδεύετο, καταλιπὼν αὐτοῦ Χαμουζᾶν τὸν Πελοποννήσου καὶ Θετταλίας ὑπαρχον». Ὡστόσο, ὁ Παλαιολόγος — ἔμπειρος καὶ συνετὸς — δὲν ἀρκέσθηκε στοὺς ὄρκους τοῦ σουλτάνου, κι' ἀνάθεσε σὲ μιὰν ὀμάδα ἀνθρώπων του νὰ ἐπιχειρήσουν μιὰ δοκιμαστικὴ ἔξοδο. «Τούτους μέντοι ἐξιόντας ἐκ τῆς πόλεως καὶ παρασκευαζομένους ἀπιέναι συλλαμβάνει ὁ Χαμουζᾶς». Ὁ σουλτάνος ἀναγκάσθηκε, τότε, νὰ τιμωρήσει τὸν Χαμουζᾶ, ὅπως εἶχε τιμωρήσει, λίγες μέρες πρὶν, τὸν Ζαγανό: «τὸν μέντοι Χαμουζᾶν ἐξέλασεν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς, Ζαγανὸν δὲ αὐθις ἀπέδειξε Θετταλίας τε ἅμα καὶ Πελοποννήσου ἀρχοντά τε καὶ ὑπαρχον». Ἀλλὰ ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος Γραΐτζας δὲν ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τὴν ἐνέργεια αὕτη τοῦ σουλτάνου καὶ ἀρνήθηκε νὰ παραδώσει τὸ κάστρο. Ὁ Μωάμεθ ἀναγκάσθηκε νὰ φύγει ἐπιστρέφοντας στὴν Ἀδριανούπολη. «Ζαγανὸς δὲ καταλειφθεὶς ἐν Πελοποννήσῳ», ἐξακολουθοῦσε νὰ πολιορκεῖ τὸ Σαλμενικό, «λόγους τε προσφέρων ἐπιεικεῖς εἰς τὴν παράδοσιν. Οὔτοι μὲν οὐκ ἐπείθοντο, συνέβη δὲ ὕστερον ἀσινῇ ὑπεξελ-

θεῖν ἐκ τῆς ἀκροπόλεως ταύτης Ἑλλήνων ἄρχοντα, ἐνιαυτὸν ἐπιμείναντα, γενναιότατα ὑποστάντα τὸν πρὸς βασιλέα πόλεμον, ὥστε Μαχουμούτη τὸν τοῦ βασιλέως οἴκου ἡγεμόνα φάναι ἐπὶ τούτῳ τάνδρι ὡς ἐς Πελοπόννησον τοσαύτην χώραν ἀφικόμενος ἀνδράποδα μὲν πολλά εὔροίτο, ἄνδρα δὲ ἓνα ὅτι μὴ τοιοῦτον». Ἡ φράση τοῦ Μαχουμούτη περιέχει, στὸ ἀρνητικό της σκέλος, ἓνα μεγάλο ψέμα — ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Κριτόβουλος, στὸ βιβλίο πού ἀφιέρωσε καὶ παράδωσε στὸν σουλτάνο, περιγράφει τὴ θαυμαστή ἠρωϊκὴ ἀντίσταση τοῦ Καστρίου —, ἐκφράζει, ὅμως, στὸ θετικό της σκέλος, μὲ τὴν ἐξαρση τῆς ἀξίας τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου Γραΐτζα, μιὰ μεγάλη ἀλήθεια.

30

Ἔτσι ἔπεσε τὸ τελευταῖο κάστρο πού ἦταν στὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων. Δὲν ἔπεσε· κρατήθηκε ὡς τὸ τέλος ὀρθό. Οἱ Τούρκοι ἀναγκάσθηκαν νὰ παραδεχθοῦν ὅτι οἱ λίγοι ἄνδρες τοῦ Σαλμενίκου ἦταν ἠθικὰ ἰσοδύναμοι μὲ τὴν τεράστια αὐτοκρατορία τοῦ σουλτάνου.

Ἦταν, ὅμως, τὸ Σαλμενικό τὸ τελευταῖο, πραγματικά, κάστρο τοῦ ἐλεύθερου Γένους;

Γράφοντας τὶς παραπάνω γραμμές, εἶχα ξεχάσει ὅτι πέρα, μακριά, σὲ κάποιους τόπους πού εἶναι καὶ γι' αὐτὴ τὴ φαντασία μου ἀπρόσιτοι, ζοῦσαν ἄλλοι Ἕλληνες αὐτοκράτορες πού ἡ ἱστορία τοὺς θυμόταν κάπου - κάπου, ἀλλὰ πού συνήθως τοὺς ξεχνούσε. Ἐνας ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες αὐτοὺς εἶχε προσφέρει στὸν Ἰωάννη Παλαιολόγο, στὸ ἔτος 1427, τὴν ὠραιότατη κόρη του Μαρία. Κ' ἦταν ὁ Βησσαρίων, ὁ νεαρὸς τότε ἱερομόναχος, πού εἶχε κλείσει τὸ βασιλικὸ συνοικέσιο.

Ναί, εἶχα ξεχάσει — γράφοντας γιὰ τὸ Σαλμενικό — ὅτι Ἑλλάς ὑπάρχει κ' ἐδῶ, ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ πέρα ἐκεῖ, μακριά, πολὺ μακριά, στὴν Τραπεζοῦντα, στὴν πατρίδα τοῦ Βησσαρίωνος. Εἶχα ξεχάσει ὅτι Ἑλλάς ὑπάρχει παντοῦ.

Τὶς ἴδιες περίπου μέρες πού χανόταν τὸ Σαλμενικό, τὸ τελευταῖο κάστρο στὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα, ἔπεφτε στὰ χέρια τῶν Τούρκων καὶ ἡ Τραπεζοῦς, ἡ ἔδρα τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν. Ὁ ἴδιος ὁ Μαχουμούτης, πού μίλησε μὲ τόσο θαυμασμὸ γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο Γραΐτζα, βρέθηκε — τὸ ἴδιο τὸ καλοκαίρι τοῦ ἔτους 1461 — μπροστὰ στὰ τείχη τῆς Τραπεζοῦντος. Ἡ πολιορκία εἶχε ἀρχίσει πρὶν φθάσει διὰ ξηρᾶς, μὲ τὴ μεγάλη στρατιά, ὁ Μαχουμούτης. Ὁ Κριτόβουλος γράφει: «Οἱ δὲ τοῦ στόλου ἡγεμόνες καταπλεύσαντες ἐς Τραπεζοῦντα προσέσχον τοῖς λιμέσιν αὐτῆς, καὶ ἀποβάντες ξυνάπτουσι πόλεμον Τραπεζοῦντίοις ἐπεξελθοῦσι πρὸ

τῆς πόλεως· καὶ τρεψάμενοι τούτους ξυνωθοῦσι βία καὶ κατακλείουσιν ἐντὸς τοῦ ἄστεος... Μετὰ δὲ ταῦτα παραγίνεται Μαχουμούτης ὁ πασίας ξὺν τῇ κατὰ γῆν στρατιᾷ, προλαβὼν ἡμέρα μιᾷ τὸν βασιλέα» (τὸν ἴδιο τὸν Μωάμεθ) «καὶ στρατοπεδευσάμενος οὐ πόρρω τοῦ ἄστεος, πέμψας ἄγγελον Θωμᾶν τὸν Καταβοληνοῦ, λόγους προσφέρει τοῖς ἐν τῇ πόλει καὶ βασιλεῖ τούτων συμβατηρίουσ περι ἐνδόσεως ἑαυτῶν τε καὶ τῆς πόλεως...».

Ποιὸς ἦταν, τότε, αὐτοκράτωρ τῆς Τραπεζοῦντος; Ὅπως διαβάξω στὸ ἀντίγραφο τοῦ βιβλίου τοῦ Χαλκοκουνδύλη, ὁ Ἰωάννης Κομνηνός, πού εἶχε ἐπονομασθεῖ Καλοῖωάννης, εἶχε πεθάνει, καὶ ὁ ἀδελφός του Δαυίδ «κατέσχε τὴν βασιλείαν καὶ ἐβασίλευσεν, ἀδικήσας τὸν ἀνεψιὸν αὐτοῦ» (τὸν γιό τοῦ Ἰωάννου) «τετραετῇ ὄντα». Ὁ νέος αὐτοκράτωρ – μολονότι ἡ θέση του, στὰ βῆθη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἦταν τραγική, καὶ θᾶταν ἴσως δικαιολογημένος ἂν ἀποφάσιζε νὰ παρατείνει τὸν ἀδοξο βίον του ὡς ὑποτελής καὶ φίλος τοῦ τροπαιοῦχου σουλτάνου – αἰσθάνθηκε μέσα του τὴ σπίθα τοῦ Γένους καὶ θέλησε, μικρὸς αὐτὸς Δαυίδ, νὰ τὰ βάλει μὲ τὸν Γολιάθ. Ἀπὸ τῆ μιᾷ μεριά, προσπάθησε νὰ ξεσηκώσει τοὺς Τατάρους (ὁ βασιλεὺς τῶν Ἀσπροπροβατάδων Τατάρων εἶχε πάρει γυναίκα του τὴν ὠραία κόρη τοῦ αὐτοκράτορος Καλοῖωάννου Αἰκατερίνη), καθὼς καὶ ἄλλους ἡγεμόνες τῆς Ἀνατολῆς, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά εἶχε στείλει – στὸ ἔτος 1460 – πρέσβεις στὴ Ρώμη γιὰ νὰ ζητήσῃ βοήθεια ἀπὸ τοὺς Δυτικούς. Ὁ σουλτάνος, φυσικά, δὲν κοιμόταν. Τὰ παρακολουθοῦσε ὅλα. Ἔτσι, ἀποφάσισε ὁ Μωάμεθ, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1461, νὰ ξεκαθαρίσῃ τὴν κατέσταση καὶ στὴν Τραπεζοῦντα, ὅπως τὴν ξεκαθάρισε, ἕνα χρόνο πρὶν, στὴν Πελοπόννησο.

«Προελαύνων δὲ Μαχουμούτης» (γράφει ὁ Λαόνικος Χαλκοκουνδύλης) «ἐς Τραπεζοῦντα, καὶ αὐτοῦ που σκηνώσας ἐν τῇ λεγομένη Σκυλολίμνη, καὶ λόγους προσφέρων πρὸς τὸν αὐτοῦ ἐξάδελφον Γεώργιον πρωτοβεστάριον, ἔλεγε πρὸς αὐτὸν εἰπεῖν τῷ βασιλεῖ Δαυίδ τάδε· βασιλεῖ Τραπεζοῦντος, γένους τοῦ Ἑλλήνων βασιλείου, βασιλεὺς μέγας τάδε λέγει, ὡς ὄρᾳς μὲν ὄσπιν χώραν διαπορευόμενος, ἐπειδὴ διεξῆει, ὥστε ἐνταῦθα γενέσθαι. Ἦν οὖν αὐτίκα τὴν πόλιν παραδῶς τῷ βασιλεῖ, καὶ χώραν μὲν σοι παρέχεται, ὡς καὶ τῷ Ἑλλήνων ἡγεμόνι τῆς Πελοποννήσου Δημητρίῳ» (τῷ Παλαιολόγῳ) «εὐδαιμονίαν τε ἐδωρήσατο καὶ νήσους καὶ Αἶνον πόλιν εὐδαίμονα, καὶ ἐν ἀσφαλεῖ ὦν κάθηται εὐδαίμονων. Ἦν δὲ μὴ πειθόμενος ἀντέχειν ἐθέλης, ἴσθι τὴν τε πόλιν ἐξανδραποδίσαι οὐ πολλῶ ὕστερον».

Ποιὸς ἦταν, τάχα, ὁ πρωτοβεστιάριος Γεώργιος, ὁ «ἐξάδελφος»

τοῦ πανίσχυρου Μαχουμούτη; Τὸν εἶχα γνωρίσει καλὰ στὴν Κωνσταντινούπολη (στὸ ἔτος 1437) καὶ στὴν Ἰταλία. Συμπολίτης καὶ παιδικὸς φίλος τοῦ Βησσαρίωνος, συμφωνοῦσε τότε μαζί του. Ἐφοῦ ὑπογράφηκε ὁ «ένωτικὸς ὅρος» καὶ γύρισε στὴν Κωνσταντινούπολη, ἄλλαξε ξαφνικὰ γραμμὴ. Ὁ ἴδιος, ποὺ στὴν Ἰταλία εἶχε μιλήσει πρόστυχα στὸν ἀνθενωτικὸ σεβάσμιο Πλήθωνα, ἔγινε ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη ὁ πιὸ φανατικὸς ἀνθενωτικὸς καὶ ἄρχισε νὰ βρίζει τὸν παιδικὸ του φίλο Βησσαρίωνα. Πρόκειται γιὰ τὸν σοφὸ Γεώργιο Ἀμιρούτζη (ἡ σωστὴ γραφὴ τοῦ ὀνόματός του εἶναι αὐτὴ, καὶ ὄχι Ἀμηρούτζης, οὔτε Ἀμοιρούτζης). Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἦταν γεννημένος προδότης. Ἐνῶ ἔβριζε τοὺς ἐνωτικούς ὡς ἀποστάτες, ἦταν ὁ ἴδιος ὁ χειρότερος ἀποστάτης τοῦ Γένους καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ γενικά. Τὸ μόνο ποὺ σκεπτόταν ἦταν νὰ ἐξασφαλίσει πλάϊ στὸν σουλτάνο Μωάμεθ τὴν ἀνεσὴ του, γιὰ νὰ μπορεῖ ἀπερίσπαστος νὰ γράφει, σὲ προχωρημένη ἡλικία, ἐρωτικὰ ποιήματα.

Κ' ἦταν, πραγματικά, ὁ Ἀμιρούτζης ἐξάδελφος τοῦ πανίσχυρου μεγάλου βεζίρη τοῦ σουλτάνου καὶ ἀρχιστράτηγου τῶν Τουρκικῶν δυνάμεων Μαχουμούτη. Ὁ Μαχουμούτης ἔβρισκε μπροστά του ὅλο συγγενεῖς. Στὸ Γαρδίκιο τῆς Πελοποννήσου εἶχε βρεῖ μπροστά του τὸν Ἀλβανὸ Μανουὴλ Μπουχάλη ποὺ ἡ γυναίκα του ἦταν δευτέρη ἐξαδέλφη του. Στὴν Τραπεζοῦντα βρῆκε μπροστά του τὸν ἐξάδελφό του Γεώργιο Ἀμιρούτζη ποὺ ἦταν πρωτοβεστιάριος τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Τραπεζοῦντος Δαυίδ. Ὁ ἴδιος ὁ Μαχουμούτης (ἡ Μαχμούτ) εἶχε, ὅπως ἄκουσα, Χριστιανικὴ καταγωγὴ, ἀλλὰ εἶχε προσχωρήσει νέος στὸν Μωαμεθανισμό. Ἡ μητέρα του ἦταν Ἑλληνίδα ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα, καὶ ὁ πατέρας του Σέρβος. Ἡ Ἑλληνίδα μητέρα τοῦ Μαχουμούτη ἦταν ἀδελφὴ τῆς μητέρας τοῦ Γεωργίου Ἀμιρούτζη. Ἔτσι, οἱ δύο τους — ὁ Ἑλλην φιλόσοφος καὶ ποιητὴς, καὶ ὁ πρῶτος βεζίρης καὶ πρῶτος στρατηγὸς τοῦ Μωάμεθ — ἦταν πρῶτοι ἐξάδελφοι. Καὶ συνεννοήθηκαν, ὅπως φαίνεται, μεταξύ τους πολὺ καλὰ, ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Τραπεζοῦντος, ὅταν ὁ αὐτοκράτωρ Δαυίδ ἔστειλε τὸν σύμβουλό του, τὸν πρωτοβεστιάριο, νὰ συναντήσῃ τὸν Τοῦρκο ἀρχιστράτηγο πού, πρῶτος αὐτός, ζήτησε νὰ «προσφέρῃ λόγους» στὸν αὐτοκράτορα «ξυμβατηρίους».

Ὁ αὐτοκράτωρ Δαυίδ, ποὺ ὡς τὴν ὥρα ἐκείνη εἶχε ἀντισταθεῖ ἥρωικὰ μὲ τὶς λίγες στρατιωτικὲς δυνάμεις του, προδόθηκε — ὅπως ἄκουσα — ἀπὸ τὸν ἐμπιστο σύμβουλό του Γεώργιο Ἀμιρούτζη. Ὡσπου νὰ φθάσει ὁ ἴδιος ὁ σουλτάνος μπροστὰ στὴν Τραπεζοῦντα — καί, ὅπως γράφει ὁ Κριτόβουλος, ἔφθασε μιὰ μέρα μετὰ τὸν Μαχουμούτη — ὁ Ἀμιρούτζης τὰ εἶχε κανονίσει ὅλα, καί, ἐξαπα-

τώντας τὸν ἀφέντη του, τὸν αὐτοκράτορα Δαυίδ, τὸν ἐβεβαίωσε ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς Τραπεζοῦντος, ἂν ἡ παράδοσή της γίνῃ μετὰ τρόπο φιλικό, θὰ εἶναι σεβαστός. Καὶ ὁ Δαυίδ ὑποχώρησε. Ἐπιγορητευμένος — δὲν εἶχε, ἄλλωστε, τὴν ψυχὴ τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου — δέχθηκε νὰ συνθηκολογήσῃ. «Ἐξείσι δὲ» (γράφει ὁ Κριτόβουλος) «καὶ βασιλεὺς Τραπεζοῦντος ξύν γε παισὶ καὶ τοῖς περὶ αὐτὸν ἅπασιν ἐς προσκύνησιν τοῦ βασιλέως» (δηλαδή, τοῦ Μωάμεθ). Ὁ Χαλκοκονδύλης γράφει: «Τὸν δὲ βασιλέα Τραπεζοῦντος ἐμβάντα ἐς τὰς ναῦς ἅμα τοῖς παισὶν αὐτοῦ καὶ τῇ θυγατρὶ καὶ συγγενέσιν αὐτοῦ, ὅσοι παρῆσαν αὐτῷ, ἐκέλευσεν» (ὁ σουλτάνος) «ἀποπλεῖν ἐς τὸ Βυζάντιον». Κι' ἀφοῦ βγήκε ὁ τελευταῖος Μεγαλοκομνηνός, μπῆκε στὴν Τραπεζοῦντα ὁ σουλτάνος «καὶ εἶδε καὶ ἐθαύμασε» (ὅπως γράφει ὁ Κριτόβουλος) «τὴν τε ἐχυρότητα τῆς ἄκρας καὶ τὰς οἰκοδομὰς τῶν βασιλείων καὶ τὴν λαμπρότητα, καὶ λόγου ἀξίαν διὰ πάντων τὴν πόλιν ἀπέφαινε». Κι' ἀφῆκε τοὺς Γενίτσαρους νὰ τὴν λεηλατήσουν, ἐξανδραποδίζοντας κ' ἓνα τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ. «Ἐκλέγεται δὲ καὶ παῖδας τῶν ἐφήβων ἀπὸ τε τῆς πόλεως καὶ τῆς ἔξω χώρας ἀπάσης περὶ πεντακοσίους που μάλιστα καὶ χιλίους, καὶ αὐτοὺς ἐμβιβάζει ἐς τὰς τριήρεις».

Ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης πού, ὅπως βλέπω στὸ ἱστορικό του βιβλίο, συνήθιζε νὰ σφραγίζει κάθε τραγικὸ τέλος κεφαλαίου Ἑλληνικῆς ζωῆς μ' ἓνα ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα, λέει:

«Τραπεζοῦς μὲν οὕτως ἐάλω, καὶ ἡ τῶν Κόλχων χώρα σύμπασα ὑπὸ βασιλεῖ ἐγένετο, ἡγεμονία καὶ αὕτη Ἑλλήνων οὔσα καὶ ἐς τὰ ἦθη τε καὶ δίκαιταν τετραμμένη Ἑλλήνων, ὥστε ἀναστάτους γενέσθαι ὑπὸ τοῦδε τοῦ βασιλέως οὐ πολλῷ χρόνῳ τοὺς τε Ἑλληνας τε καὶ Ἑλλήνων ἡγεμόνας, πρῶτα μὲν τὴν Βυζαντίου πόλιν, μετὰ δὲ ταῦτα Πελοπόννησόν τε καὶ Τραπεζοῦντος βασιλέα καὶ χώραν αὐτήν».

31

Ὁ Γεώργιος Ἀμιρούτζης ἔγινε προσωπικὸς φίλος τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ. Ἄρесе πολὺ καὶ στοὺς δυὸ τους νὰ κάθονται καὶ νὰ φιλοσοφοῦν. Ὁ Ἀμιρούτζης εἶχε τὴν ὠραία διάθεση νὰ γράφει καὶ στίχους ἐρωτικούς. Ὁ γιὸς του Ἀλέξανδρος προσχώρησε στὴ θρησκεία τοῦ Μωάμεθ καὶ διακρίθηκε ὡς ἀποστάτης τοῦ Γένους καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Λένε ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ Γεώργιος Ἀμιρούτζης ἀλλαξοπίστησε. Ὡστόσο, καὶ ἂν ἀκόμα ἡ πληροφορία δὲν εἶναι σωστὴ (καὶ μάλλον δὲν εἶναι), ἡ ψυχὴ του, ἔστω καὶ ἂν τὸ σῶμα του δὲν προσκύνῃ τὸν προφῆτη τῶν ἀσεβῶν, εἶχε δοθεῖ στοὺς Τούρκους. Καὶ εἶχε, ὅπως ἄκουσα, τὴ μικρότητα νὰ γράφει στὸν παιδικό του φίλο καρδινάλιο Βησσαρίωνα ἓνα γράμμα γεμάτο ὑπο-

κρίσια. Δέν τὸ εἶδα τὸ γράμμα. Εἶμαι βέβαιος ὅτι θᾶναι κομψότατα γραμμένο.

Στὸ βιβλίον τοῦ Χαλκοκονδύλη διαβάζω — τὸ εἶχα ἀκούσει καὶ πρὶν τὸ διαβάσω — ὅτι ὁ Ἄμιρνούτζης, ὁ φιλόσοφος καὶ ποιητής, ἔφθασε ὡς τὸ σημεῖον (αὐτὸ ἦταν τὸ πιὸ φριχτὸ κατάντημά του) νὰ στείλει στὸ θάνατον τὸν ἴδιον τὸν παλαιὸν τοῦ ἀφέντη πού τὸν εἶχε παραδώσει στὰ χέρια τοῦ Μωάμεθ, τὸν τελευταῖον αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζοῦντος Δαυίδ. «Καὶ γὰρ ἔπεμψε γράμματα ἡ ἀνεψιά τοῦ βασιλέως» (τοῦ Δαυίδ), «ἡ τοῦ Χασάνη γυνή» (δηλαδή, ἡ κόρη τοῦ αὐτοκράτορος Καλοῖωάννου πού ἦταν σύζυγος τοῦ ἡγεμόνος τῶν Ἀσπροπροβατάδων Τατάρων Οὐζούν Χασάν), «καὶ μετεκαλεῖτο ἡ τὸν τοῦ βασιλέως υἱὸν ἢ τὸν ἀνεψιὸν αὐτοῦ τὸν Ἀλέξιον... Καὶ τὰ μὲν γράμματα ἐνεχείρισαν τῷ βασιλεῖ» (δηλαδή, τῷ Μωάμεθ) «...Ἐνεχείρισε δὲ ταῦτα τὰ γράμματα ὁ πρωτοβεστιάριος Γεώργιος» (ὁ Ἄμιρνούτζης) «ἐπιτρόπῳ τᾶλλα ἀγαθῶ, ὅπως φανήσεται ὁ βασιλεὺς εἰς πίστωσιν ἴσως ἀγαθῆν, καὶ ἄλλως ἵνα μὴ ἀκουσθῆ καὶ παρ' ἄλλων ὅπως ὁ πρωτοβεστιάριος ἔκρυψε τοῦτο... Καὶ διὰ τοῦτο δέδωκε καὶ τὸν χάρτην πρὸς τὸν μέγαν ἀφέντην. Τὰ μὲν οὖν γράμματα δεξάμενος ὁ βασιλεὺς» (ὁ Μωάμεθ) «καὶ νόῳ λαβὼν καθίστατο ἐς ὑποψίαν, καὶ αὐτοὺς συλλαβῶν τὸν τε Δαυίδ βασιλέα καὶ τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ σὺν τῷ ἀνεψιῷ καθεῖρξε. Καὶ τὴν μὲν θυγατέρα ἐς κοιτῶνα αὐτῷ μετεπέμψατο, ἔχων δὲ αὐτοὺς ἐν πέδαις, οὐ πολλῶ ὕστερον ἀπαγαγὼν ἐς Βυζάντιον διεχρήσατο». Ἐχω τὴ θετικὴ πληροφορία ὅτι δέν τοὺς ἔστειλε στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ τοὺς ἔσφαξε — τὸν Νοέμβριον τοῦ σωτήριου ἔτους 1463 — στὴν ἴδια τὴν Ἀδριανούπολη. Κάποιος καλὸς πληροφοριοδότης μὲ βεβαίωσε ὅτι ἡ σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορος Δαυίδ ἔσκαψε μόνη τῆς, καὶ μὲ τὰ ἴδια τῆς τὰ χέρια, παλεύοντας μὲ τὰ σαρκοβόρα πετεινά, τὸν τάφο ὅπου, μὲ τὴν τραγικὴ στοργὴ καὶ ὑπεράνθρωπη φροντίδα τῆς (μὲ τὴ βοήθεια, ἴσως, καὶ τοῦ ἀθέατου ἀγγέλου πού εἶχε παραδώσει τὴ ρομφαία στὸν ἀθέατον Ἕλληνα, τὸν πιὸ ἀπέριττον, τὸν πιὸ πενιχρὸν καὶ τὸν πιὸ ἀνώνυμον), ἀναπαύθηκα ὁ σύζυγός τῆς, οἱ γιοί τοῖς, καὶ ὁ ἀνεψιός τῆς.

Ὁ Γεώργιος Ἄμιρνούτζης συζητοῦσε τὴν ὥρα ἐκείνη μὲ τὸν δῆμιον, τὸν σουλτάνον Μωάμεθ, τὰ μεγάλα φιλοσοφικὰ θέματα.

32

Ὁ δεσπότης Θωμᾶς Παλαιολόγος, πρὶν μποῦν οἱ Τοῦρκοι στὴν ἀγαπημένη μου Πάτρα, εἶχε μιὰ καλὴ καὶ ἱερὴ ἔμπνευση. Πῆρε ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου τὴν ἱερὴ κἀρα τοῦ Πρωτοκλήτου. Ἔτσι, φεύγοντας ἀπὸ τὴν Πελοπόννησον γιὰ τὴν Κέρκυρα, κι' ἀπὸ τὴν Κέρκυρα γιὰ τὸν Ἀγκῶνα τῆς Ἰταλίας, τὴν πῆρε μαζί του. Δέν

ἔπρεπε ἡ κεφαλὴ τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου — τοῦ σιωπηλοῦ, ὅπως θέλω ἀκόμα καὶ σήμερα νὰ τὸν φαντάζομαι — νὰ πέσει στὰ χέρια τῶν Τούρκων. Στὸ Χρονικὸ τοῦ Σφραντζῆ διαβάζω :

«Ὁ δὲ δεσπότης κύρ Θωμᾶς φθάσας εἰς τὸν Ἀγκῶνα κάκειθεν εἰς τὴν Ρώμην οὐδὲν ἄλλο κατώρθωσεν εἰ μὴ ὅτι ἔδωκε τῷ πάπῃ Πίῳ δευτέρῳ ἐν τῷ β' ἔτει τῆς ἀρχιερωσύνης αὐτοῦ τὴν κεφαλὴν τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου ἀποστόλου καὶ πρωτοκλήτου Ἀνδρέου» (στὴ μεγαλοπρεπέστατη θρησκευτικὴ τελετῇ, τὴν κἀρα τοῦ Πρωτοκλήτου τὴν παράδωσε στὸν Πάπα ὁ Βησσαρίων) «κάκεινος αὐτῷ μόλις πρὸς τὸ ζῆν μετὰ τῶν αὐτοῦ ἔδωρήσατο τὴν μόνην καὶ ἀναγκαίαν τροφήν. Ὡς οὖν εἶδον οἱ ὄντες μετ' αὐτοῦ ἄρχοντες καὶ οἱ ἄλλοι οἱ ἐν Κερκύρᾳ ἀπομείναντες ἤκουσαν μὴ εἶναι οὐδεμίαν ἐλπίδα βοηθείας» — (ὁ Πάπας εἶχε κάμει ὅ,τι μπορούσε, ἀλλὰ δὲν τὸν ἄκουγε κανένας ἀπὸ τοὺς Δυτικούς βασιλεῖς καὶ ἡγεμόνες) — «διεσκορπίσθησαν, οἱ μὲν ἔνθεν οἱ δὲ κάκειθεν, κλαίοντες τὴν δυστυχίαν αὐτῶν... Τοῦ δὲ δεσπότης κύρ Θωμᾶ διαβιβάσαντος καιρὸν τινα ἐν τῇ Ρώμῃ ἔδοξεν αὐτῷ ἐπαναστραφῆναι πρὸς τὴν αὐθεντίαν τῶν Ἑνετῶν, καὶ πάλιν ἐκεῖθεν εἰς τὸν Ἀγκῶνα, τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ βασιλίσης τῆς Σερβίας ἐκεῖθεν ἀπελθούσης». Ἡ σύζυγος τοῦ Λαζάρου Ἑλένη (ποῦ εἶχε γεννηθεῖ γύρω στὸ ἔτος 1432) εἶχε καταφύγει κι' αὐτὴ στὴν Κέρκυρα, κι' ἀφήνοντας ἐκεῖ τὴν πεθερὰ της (ἡ χήρα πεθερὰ της, ἡ σύζυγος τοῦ ἡγεμόνος τῶν Σέρβων Γεωργίου Μπράνκοβιτς, πέθανε στὴν Κέρκυρα) πῆγε στὴν Ἰταλία.

Ὁ δεσπότης Θωμᾶς, ὅπως ἔμαθα, ἄρεσε πολὺ στὴ Ρώμη. Ἦταν, ἴσως, ὁ ὠραιότερος ἀπ' ὅλους τοὺς ἀδελφοὺς καί, μολονότι εἶχε περάσει τὰ πενήντα, ἡ ἐμφάνισή του ἔκαμε ἐντύπωση ἀκόμα μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐντύπωση ποῦ εἶχε κάμει ἄλλοτε (στὴ Φερράρα καὶ στὴ Φλωρεντία) ὁ ἀδελφός του αὐτοκράτωρ Ἰωάννης. Κι' ὁ Πάπας Πίος ὁ δεύτερος τὸν ὑποδέχθηκε μὲ τὸν μεγαλοπρεπέστερο τρόπο. Ὡστόσο, πέρ' ἀπὸ τὴ λαμπρὴ ὑποδοχὴ, δὲν τοῦ ἐξασφάλισε παρὰ μόνο τὰ μέσα γιὰ νὰ ζήσει καὶ γιὰ νὰ φέρει ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, στὸ ἔτος 1465, τοὺς δυὸ γιούς του (τὸν Ἀνδρέα καὶ τὸν Μανουήλ) καὶ τὴ μικρὴ ἀνύπαντρη κόρη του Ζωὴ ποῦ εἶχαν μείνει, ὡς τότε, ἐκεῖ. Ἡ σύζυγος τοῦ Θωμᾶ, ἡ Αἰκατερίνη (ἡ κόρη τοῦ Κεντυρίωνος Ζαχαρία), εἶχε πεθάνει στὴν Κέρκυρα, στὸ ἔτος 1462. Ὁ μαθητὴς τοῦ Πλήθωνος, ὁ Σπαρτιάτης Ἑρμώνυμος Χαριτώνυμος — ἐκεῖνος ποῦ, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ φιλοσόφου, ἔγραψε τὰ προφητικὰ λόγια : «διασπαρησόμεθά τε οἱ τῶν λόγων ἔρασταί ἐπὶ τὴν τῆς οἴκουμένης ἐσχατιάν» — ἀφιέρωσε στὴ βασιλίδα Αἰκατερίνη — ἕναν ἐπικήδειο ποῦ ὁ ἐπίλογός του ἀρχίζει μὲ φράσεις ποῦ, ὅταν ἔλαβα τὸ ἀντίγραφο τοῦ ὠραίου κειμένου, μοῦ ἔκαμαν βαθειά

έντύπωση· μέσ' στὶς φράσεις αὐτὲς σμίγουν ἡ μεγάλη πίστη μὲ τὴν ἐλπίδα :

« Ἄλλὰ τίς ὁ ἐμὸς ἐπίλογος, ὦ Ῥωμαίων οἱ περιλειπόμενοι; Τὸ μὲν τοιαῦθ' ὑμᾶς καὶ τοσαῦθ' ὑφίστασθαι τὰ δεινὰ λυπηρὸν μὲν, οὐ θαυμαστὸν δέ· ἀνθρώπινον γάρ· καὶ πολλοὶ πολλὰκις νῦν τε καὶ πρὸ ἡμῶν, θαρρῶ δὲ λέγειν καὶ μεθ' ἡμᾶς μείζω τε καὶ χείρω τούτων οἱ μὲν ὑπέστησαν ἤδη, οἱ δὲ καὶ ὑφίστανται νῦν, οἱ δὲ καὶ ἐσέπειτα ὑποστήσονται ἄλλοι παρ' ἄλλων καὶ πάντες ὑφ' ἀπάντων, ἀβουλίας τε καὶ τῆς τῶν πρακτέων ὀλιγωρίας καὶ πρὸ γε τούτων τῆς πρὸς τὸν θεὸν ἀνηκοΐας καὶ τῶν τοιῶνδε παθῶν, τὰ τοιαῦτα δυστυχήματα τοῖς ἀνθρώποις γεννώντων· πλὴν γε δὴ καίτοι καὶ τοιαῦτα πάσχοντας, ἀπογινώσκειν ὁμῶς ἡμᾶς οὐδὲ ἐν ταῖς ἐσχάταις χρή συμφοραῖς... Μεταβληθεῖη μὲν ἡμῖν αὐτίκα τὰ δυσχερῆ, ἐπὶ τὸ βέλτιον δὲ τὰ πράγματ' ἀχθείη. Πάντα γάρ τῷ θεῷ φασὶ δυνατά». Ἡ ὑπέροχη αὐτῆ πίστη τοῦ σοφοῦ καὶ ὀνομαστοῦ Σπαρτιάτου θὰ γίνῃ — τὸ πιστεύω κ' ἐγὼ — ἡ πίστη τοῦ ἀνώνυμου Γένους.

Ἄν δὲν ἐξασφάλισε ὁ Πάππας στὸν Θωμᾶ Παλαιολόγο παρὰ μόνο τὰ μέσα γιὰ νὰ ζεῖ, σ' αὐτὸ δὲ φταίει ὁ ἴδιος. Ἐμαθα — κ' ἡ πληροφορία εἶναι θετική — ὅτι ὁ Πίος ὁ δεύτερος, υἱοθετώντας τὰ σχέδια τοῦ Θωμᾶ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Πελοποννήσου, ἔκαμε ἐκκλήσεις στοὺς Χριστιανοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης, γιὰ νὰ θελήσουν νὰ βοηθήσουν, τονίζοντας, σὲ μιὰν ὠραία ἐγκύκλιο, ὅτι ἡ Πελοπόννησος, ἡ «πατρία» τοῦ Θωμᾶ, μπορεῖ νὰ γίνῃ τὸ ὄρμητήριο γιὰ τὴ σωτηρία τῶν Χριστιανῶν (*principium esse poterit salutis Christianorum*). Οἱ ἐκκλήσεις τοῦ Πάππα δὲν εἶχαν ἀποτέλεσμα.

Ὁ Θωμᾶς Παλαιολόγος δὲν πρόλαβε νὰ ἰδεῖ τὰ παιδιά του ποὺ τὰ εἶχε καλέσει νὰ ρθοῦν ἀπὸ τὴν Κέρκυρα στὴν Ἰταλία. Πρὶν φθάσουν στὸν Ἀγκῶνα, πέθανε ὁ Θωμᾶς, τὸν Μάιο τοῦ 1465. Ὁ Πάππας Παῦλος ὁ δεύτερος, ποὺ διαδέχθηκε τὸν Πίο τὸν δεύτερο, «ἔταξε νὰ δίδῃ κάθε μῆνα τὰ ἀύθεντόπουλα δουκάτα τριακόσια, ὡσπερ ἔδιδε καὶ τῷ ἀγίῳ δεσπότη», ὅπως ἔγραψε ὁ Βησσαρίων στὸν παιδαγωγὸ τῶν νέων. Τὴν ἐπιστολὴ αὐτῆ τοῦ Βησσαρίωνος τὴν ἔχει παραθέσει ὀλόκληρη ὁ Σφραντζῆς στὸ Χρονικὸ του. Θαρρῶ πὼς κάποιος θὰ εἶπε στὸν Σφραντζῆ — ἢ στὸν ἀντιγραφέα τοῦ Χρονικοῦ του — ποῖό ἦταν τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς, καὶ ὁ Σφραντζῆς — ἢ ἐκεῖνος ποὺ ἔφτιαξε τὸ ἀντίγραφο — θὰ τὴν ἀνασυγκρότησε ὁ ἴδιος. Ἡ γλῶσσα τῆς ἐπιστολῆς δὲν εἶναι τοῦ Βησσαρίωνος. Δὲν εἶναι καὶ ἡ γλῶσσα τοῦ Σφραντζῆ. Ὁ Βησσαρίων δίνει στὸν παιδαγωγὸ ὁδηγίες αὐστηρὲς σχετικὰ μὲ τὴ σεμνὴ διαγωγή, ποὺ θὰ πρέπει νὰ τηροῦν στὴν ξενιτιά οἱ γιοὶ τοῦ Θωμᾶ. Πίσω ἀπὸ

τις αύστηρες ὁδηγίες κρύβεται ἡ στοργή τοῦ Ἑλληνοσ καρδιναλίου πού, μέγας πιά στήν ἡλικία, εἶχε τὸ δικαίωμα νάσαι αὐστηρός.

33

Τὴν ὥρα πού ὁ Θωμάς Παλαιολόγος πέθαινε ἐξόριστος στήν Ἰταλία, ὁ ἀδελφός του Δημήτριος — ὅπως διαβάζω στ' ἀντίγραφο τῶν βιβλίων τοῦ Σφραντζῆ καὶ τοῦ Κριτόβουλου — ἀπολάμβανε, τρώγοντας καὶ κυνηγώντας, τὰ μεγάλα εἰσοδήματα πού τοῦ εἶχε παραχωρήσει ὁ γαμπρός του ὁ Μωάμεθ. Ὁ σουλτάνος, ὅπως γράφει ὁ Κριτόβουλος, ἔδωσε «σατραπείαν τῷ δεσπότη ἔς τε ἀρχὴν ἅμα καὶ πρόσδοον τὰς τε ἐν Αἰγαίῳ νήσους Ἴμβρον καὶ Λῆμνον καὶ τὰ καταλειφθέντα Θάσου καὶ Σαμοθράκης (προαπωκίσθη γὰρ τὸ πλεόν τούτων ἔς τὸ Βυζάντιον)... Ὅμοίως δίδωσι καὶ τὸν Αἶνον αὐτῷ πόλιν λόγου ἀξίαν..., ἐν τῇ παραλία τε τῆς Θράκης κειμένην αὐτοῦ πού περὶ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Εὐρου ποταμοῦ, καὶ κοινὸν ἐμπόριον οὔσαν τῆς περιοικίδος ἀπάσης τε καὶ πλησιοχώρου διὰ τε τοὺς λιμένας καὶ τὴν ἄλλην αὐτῆς ἐπιτηδειότητα...». Στὸ Χρονικὸ τοῦ Σφραντζῆ διαβάζω ὅτι, γύρω στὸ ἔτος 1467, οἱ σχέσεις τοῦ Δημητρίου μὲ τὸν πεθερό του τὸν Μωάμεθ διαταράχθηκαν λιγάκι. Ὁ σουλτάνος, ἀφαιρώντας ἀπὸ τὸν Δημήτριο τὴ διοίκηση καὶ τὰ εἰσοδήματα τῶν τόπων, πού τοῦ εἶχε παραχωρήσει, τὸν παραμέλησε κάμποσον καιρό, ἀλλὰ στὸ τέλος τὸν λυπήθηκε, καὶ «εἰς σιτηρέσιον δέδωκεν αὐτῷ ἄσπρα χιλιάδας πενήκοντα ἐκ τοῦ καμερκίου τοῦ ἀλεύρου». Ὁ Δημήτριος μπῆκε σὲ μοναστήρι, καὶ πέθανε, ὅπως εἶπα μιλώντας παραπάνω γιὰ τὴ θαυμάσια κόρη του Ἑλένη, λίγους μῆνες μετὰ τὸ θάνατο τῆς τελευταίας, στὸ σωτήριο ἔτος 1470.

34

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1462 ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Τούρκων καὶ ἡ Μυτιλήνη, ἡ πόλη ὅπου, πλάι στὸν Δούκα, πέρασα τὶς φοβερὲς μέρες καὶ νύχτες τοῦ 1453. Ἔτσι, καταλύθηκε καὶ ἡ ἡγεμονία τῶν Γατελούζων.

Στὸ ἀντίγραφο τοῦ βιβλίου του διαβάζω ὅτι οἱ ἡγεμόνες τῆς Λέσβου (στὸ 1455 πέθανε ὁ Δορίνος κι' ἀνάλαβε καὶ τυπικὰ τὴν ἐξουσία ὁ Δομίνικος) ἔστειλαν κάμποσες φορές τὸν Δούκα στοὺς Τούρκους, καὶ μάλιστα στὸν ἴδιο τὸν σουλτάνο στήν Ἀδριανούπολη, γιὰ νὰ καταβάλλει τὸ δασμὸ πού εἶχε ὑποχρεωθεῖ νὰ πληρῶνει ἡ Λέσβος. Μιὰ οἰκογενειακὴ τραγωδία — τὸν Δομίνικο τὸν ἐπνιξε, στὸ ἔτος 1458, ὁ ἀδελφός του Νικόλαος — ἔδωσε στὸν σουλτάνο τὴν ἀφορμή, ὅπως λέει ὁ Λαόνικος Χαλκοκουνδύλης, νὰ στείλει στόλο καὶ στρατὸ γιὰ νὰ κυριεύσει τὴ Λέσβο.

Ὁ Δούκας γράφει: «Ἐν δὲ τῷ... ἔτει» 1462 «στόλον ἀπαρτί-

σας τριήρων και διήρων ἐξήκοντα και νῆας ζ' κατήλθεν» ὁ σουλ-
τάνος «ἐν τῇ νήσῳ Λέσβῳ Σεπτεμβρίῳ μηνί, και αὐτὸς διὰ ξηρᾶς
σὺν δυνάμει. Ἐλθὼν οὖν ἠτήσατο τὴν νῆσον παρὰ τοῦ κρατοῦντος
Νικολάου τοῦ Γατελούζου, ὃς ὑπῆρχεν ἀδελφὸς Δομινίκου τοῦ προη-
γεμονεύσαντος, τὸν δὲ ὁ ῥηθεὶς Νικόλαος κατήγαγε τῆς ἡγεμονίας
και ἀπέπνιξεν, αὐτὸς δὲ ἡγεμὼν κατέστη τῆς Λέσβου τέταρτον
ἄγων ἔτος ἐν τῇ ἡγεμονίᾳ. Ὁ δὲ Νικόλαος ἀσφαλῶς τὴν Μιτυλήνην
ἐν τε πολεμικαῖς παρεσκευαῖς και ἀρμάτων πληθύνει και τάφρων βα-
θύνων και χωμάτων ἀνορύξσει κατασκευάσας, μέσον ἐκάθητο σὺν
πολεμισταῖς πλείστοις ὑπὲρ ἀριθμὸν χιλιάδων πέντε, και συρφε-
τώδη λαὸν σὺν γυναιξὶ και παιδαρίοις ὑπὲρ ἀριθμὸν χιλιάδων κ'.
Περάσας οὖν ὁ τύραννος» (ὁ Μωάμεθ) «ἀπὸ τοῦ Ἀγιασματίου
και ζητήσας τὴν πόλιν σὺν τῇ νήσῳ, ἀπεκρίνατο ὁ Νικόλαος· οὐκ
ἔστι δυνατόν παραδοῦναι τὴν πόλιν και τὴν νῆσον, εἰ μὴ πρῶτον
αὐτοὶ πολεμικῶ νόμῳ κτανθήσονται· τότε πάλιν τὴν περαίαν δια-
βάς ὁ τύραννος ἀφῆκε τὸν αὐτοῦ βεζύριν Μαχμούτ» (τὸν γνωστό
μας Μαχουμούτη) «τοῦ πολιορκεῖν τὴν Μιτυλήνην. Και δὴ τὰς
πετροβόλους σκευὰς ἀντικρὺ παραστήσας και πετροβολῶν τὸ ἐν
μέρος τῆς πόλεως τὸ λεγόμενον Μελανούδιον κατὰ γῆς ἔρριψεν, ὁ-
μοίως και ἐξ ἄλλων μερῶν τοὺς προμαχῶνας και πύργους. Ὁρῶν-
τες οὖν οἱ ἐντὸς — »...!

Μὲ τις δυὸ λεξοῦλες «οἱ ἐντὸς» (και στοὺς «ἐντὸς» ἦταν κι' ὁ ἴδιος)
σταματᾷ ἀπότομα τὸ βιβλίον τοῦ Δούκα. Δὲν πρόλαβε νὰ συμ-
πληρώσει τὴ φράση ὁ Δούκας και κάτι φοβερὸ θὰ σημειώθηκε. Πῶς
εἶχε τὴν ψυχραιμία νὰ γράφει και τὴν ὥρα ἐκείνη; Ἡ ἀλήθεια εἶναι
ὅτι, ὅπως βγαίνει ἀπὸ τὸ λακωνικώτατο σημείωμά του, τὴν πο-
λιορκία τῆς Μιτυλήνης δὲν εἶχε τὸν καιρὸ, οὔτε τὴν ψυχικὴ ἄνεση,
νὰ τὴν περιγράψει. Ἀρκέσθηκε σὲ μερικὲς φράσεις. Ὡστόσο, οἱ
τελευταῖες δυὸ φράσεις — δηλαδή, ἡ μιά, γιατί ἡ δεύτερη ἔμεινε μὲ
τέσσερες ξεκρέμαστες λέξεις — δείχνουν ὅτι αἰσθάνθηκε τὴν ἀνάγκη
νὰ συμπληρώσει τὸ βιβλίον του μὲ τὴν τελευταία του πνοή. Ναί,
οἱ τέσσερες λέξεις του, οἱ ξεκρέμαστες, μοιάζουν νὰναι ἡ τελευταία
του πνοή.

Σὲ θαῦμα πρέπει ν' ἀποδώσω τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ χειρόγραφο
τοῦ Δούκα διασώθηκε. Και βρέθηκε κάποιος — δὲν ξέρω καν ποῖός —
ποὺ ἔφτιαξε, μερικὰ χρόνια ἀργότερα, ἓνα ἀντίγραφο. Και τὸ ἀντί-
γραφο αὐτὸ — σὰ θαῦμα μοιάζει και τοῦτο — ἔφθασε στὰ χέρια
μου. Ναί, στὰ χέρια μου ἔφθασαν, χωρὶς νὰ ξέρω πῶς, σχεδὸν
ὅλα ὅσα ἔχουν γραφῆ τα τελευταία χρόνια. Μονάχα ὁ Θεὸς μπορεῖ
νὰ μοῦ τᾶστελε. Μήπως τᾶχει ἀντιγράψει μὲ τὸ ἴδιο τὸ παντοδύ-
ναμο χέρι Του; Ποῖός ξέρει! Μπορεῖ τὸν τέτοιο κόπο νὰ τὸν κάνει

ὁ Θεὸς κάπου - κάπου καὶ γιὰ χάρη ἐκείνων ποὺ δὲν εἶναι ἄξιοι.

35

Ἡ ἀγαπημένη μου Πάτρα πέρασε, στὸ ἔτος 1466, μιὰ νέα δοκιμασία. Ἐνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα γεγονότα ποὺ περιγράφει ὁ Κριτόβουλος, στὸ τελευταῖο βιβλίο τῶν Ἱστοριῶν του, ἀναφέρεται στὴ γενέτειρά μου. «Τοῦ αὐτοῦ φθινοπώρου ἀρχομένου ἤδη καὶ Ἑνετοὶ ἐστράτευσαν ἐπὶ Πάτρας τῆς Ἀχαΐας, ναυσὶ τε τεσσαράκοντα καὶ δισχιλίους ὀπλίταις» (μὲ ἀρχηγό τους τὸν Ἰάκωβο Βαρβαρίγο) «καὶ ἀποβάντες ἐπολιόρκουν τὴν πόλιν, κύκλῳ περιλαμβάνοντες αὐτὴν τῷ στρατῷ καὶ μηχανὰς ἐπιστήσαντες πετροβόλους. Εἶχον δὲ καὶ τινὰς τῶν Πελοποννησίων ξυμμαχοῦντας, οἵτινες πρὸ μικροῦ τοῦ βασιλέως ἀποστάντες προσέθεντο αὐτοῖς» (ἀρχηγὸς τῶν Ἑλλήνων ποῦ, ἐπαναστατώντας στὴ Μάνη, ἦρθαν στὴν Πάτρα ἦταν, ὅπως ἔμαθα, ὁ Μιχαὴλ Ραοῦλ ἢ Ράλης, ὁ ἐπιλεγόμενος Ἰσης ἢ Ἰσης). «Ἐπολιόρκουν οὖν ἐπὶ πολλαῖς ἡμέραις περικαθήμενοι αὐτὴν καὶ τὸ τεῖχος καταρριπτοῦντες ταῖς μηχαναῖς. Ἀμάρης δὲ ὁ Πελοποννήσου σατράπης στρατιὰν οὐ πολλὴν ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ, παρετήρει αὐτοὺς ἔξωθεν λοχῶν τε καὶ ἐνεδρεύων, εἴ πως καιροῦ λαβόμενος ἀπροσδοκῆτοις ἐπίθηται αὐτοῖς. Εἶχε δὲ καὶ σκοποὺς ἀπὸ τοῦ Βοὸς ὄρους πάντα καταθεωμένους τὰ δρώμενα ἐν τῷ στρατοπέδῳ καὶ ἀγγέλλοντας αὐτῷ. Φυλάξας οὖν καιρὸν αἴφνης ἐπιτίθεται αὐτοῖς, καὶ καταπλήξας τῷ ἀθρόῳ τῆς ἐπιθέσεως τρέπεται καὶ καταδιώκει μέχρι θαλάσσης σφᾶς, κτείνων τε καὶ ζωγρῶν ἀνοικτί, ἕως ἐς τὰς ναῦς καὶ τὴν θάλασσαν αὐτὴν ἀτάκτως τε καὶ ξὺν οὐδενὶ κόσμῳ ἐλαυνομένους, ἐπὶ κεφαλὴν ὠσθέντας, ἐνέβαλεν. Ἀπέθανον δὲ, ὡς ἐλέγετο, περὶ ἑξακοσίους ποῦ μάλιστα» (σκοτώθηκαν καὶ οἱ δύο ἀρχηγοί, ὁ Βενετὸς Βαρβαρίγος καὶ ὁ Πελοποννήσιος Μιχαὴλ Ραοῦλ) «ἐλήφθησαν δὲ καὶ ζῶντες ὀλίγοι πλείους τῶν ἑκατόν, οὐκ ὀλίγοι δὲ αὐτῶν καὶ ἀπεπνίγησαν... Ἀμάρης δὲ σκυλεύσας τοὺς τε νεκροὺς καὶ τὸ στρατόπεδον ἅπαν, χρήματά τε πολλὰ ἔλαβεν αὐτὸς καὶ ἡ στρατιὰ, καὶ ὄπλα καὶ ἐπιπλα καὶ πᾶσαν ἀποσκευὴν. Ἐπισκευάσας δὲ τὴν πόλιν» (δηλαδὴ τὸ κάστρο) «οἷς εἶχε καλῶς καὶ τοὺς ζωγρηθέντας ἄνδρας καὶ τὴν λείαν λαβῶν ἀνεχώρησεν ἐς Κόρινθον· καὶ μετὰ τοῦτο ἔχων τὴν τε λείαν καὶ τοὺς αἰχμαλώτους, ἦκεν ἐς τὸ Βυζάντιον ὡς βασιλέα. Ὁ δὲ τὸν μὲν φιλοφρόνως τε ἐδέξατο καὶ ἐδωρήσατο μεγάλως καὶ ἐτίμησε τὰ εἰκότα, τοὺς δὲ ἄνδρας ἀπέκτεινεν».

Δὲν ξέρω ποιά ἦταν, ἀπὸ τότε, ἡ τύχη τῆς Πάτρας. Καὶ δὲν ξέρω ποιά θάναί ἢ τύχη της στὶς μέρες καὶ τὶς νύχτες ποὺ ἔρχονται. Ὑπάρχει, τάχα, ἡ ἀγαπημένη μου πόλη ὕστερ' ἀπὸ τόσα ποὺ ἔπαθε; Στέκεται ὀρθίον κανένα σπίτι ἀπ' ὅσα ἤξερα; Καὶ ἂν ἀκόμα

τίποτε δὲ στέκεται ὄρθιο ἐπὶ πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς, τὸ ἄντρο μὲ τὰ βουβὰ νερά, κάτω ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Πρωτοκλήτου, θὰ ὑπάρχει, φαντάζομαι, ἀκόμα. Ναί, χωρὶς ἄλλο θὰ ὑπάρχει. Τὰ βουβὰ νερά θὰ τὰ φοβήθηκαν οἱ ἀσεβεῖς, καὶ θὰ τ' ἄφησαν ἄθικτα. Καὶ κούφια θὰ ἐξακολουθεῖ νᾶναι ἡ ἀντήχηση ποῦ θὰ προκαλοῦν, στὸ θόλο τοῦ ἄντρου τῆς Δήμητρος, τὰ βήματα ἐκείνων ποῦ θὰ τολμοῦν νὰ κατεβαίνουν τὰ δεκάξη σκαλοπάτια.

Βέβαιο εἶν' ἐπίσης ὅτι τὸ κῦμα, ὅπως ἐρχόταν — ὅταν ἦμουν παιδί — νὰ βρεῖ μονάχα ἐμένα, θὰ ἐξακολουθεῖ νᾶρχεται χωρὶς νὰ ρωτᾷ κανὲν γιὰ μένα.

Καὶ τὸ ἡλιοβασίλεμα θᾶναι, στὴν Πάτρα, πάντοτε — ὥσπου νὰ ρθεῖ ἡ συντέλεια — τὸ ὠραιότερο στὸν κόσμο. Καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὰ μάτια τὰ δικά μου.

36

Τὸ ἐπεισόδιο ποῦ, στὸ ἔτος 1466, συνδέθηκε μὲ τὴν ἀγαπημένη μου Πάτρα ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς φάσεις ποῦ εἶχε ὡς τώρα ὁ πόλεμος τῶν Τούρκων μὲ τὴ Βενετία· ὁ πόλεμος αὐτὸς ἔχει ἀρχίσει ἀπὸ τὸ 1463.

Ἡ πιὸ φοβερὴ φάση τοῦ πολέμου αὐτοῦ, ποῦ μᾶς ἔκαμε καὶ στὴν Κρήτη νὰ τρομάξουμε, ἦταν ἡ πολιορκία καὶ ἡ ὄλωση τῆς Χαλκίδος. Ὁ ἴδιος ὁ Μωάμεθ ἔστησε τὴ σκηνὴ του ἀπέναντι ἀπὸ τὸ κάστρο τῆς Χαλκίδος. Ἡ πολιορκία ποῦ ἔγινε μὲ τεράστιες δυνάμεις στρατοῦ καὶ πλοίων ἀρχισε τὴν ἀνοιξη τοῦ 1470. Τοῦ ἄρεσε πάντοτε τοῦ Μωάμεθ ἡ ἀνοιξη. Καὶ μένα μου ἄρεσε, ἀκολουθώντας τὴν παλαιότερη συνήθεια, νὰ συνδυάζω τὸν ἐρχομὸ τοῦ νέου ἔτους μὲ τὴν ἀνοιξη. Γιὰ τὸν Μωάμεθ, ἡ κάθε ἀνοιξη ἔπρεπε νὰ σημάνει, μαζί μὲ τὴν ἀνανέωση τῆς ζωῆς στὴ φύση, μιὰν ἐντονώτερη δραστηριότητα τοῦ θανάτου.

Οἱ Βενετοὶ — μὲ ἀρχηγό τους τὸν βαίλο Παῦλο Ἐρίτζο — πολέμησαν μὲ μεγάλη γενναϊότητα. Σαρανταπέντε χιλιάδες Τούρκοι σκοτώθηκαν, προσπαθώντας νὰ πάρουν τὸ φρούριο τῆς Χαλκίδος ποῦ ἦταν ἀπολέμητο. Πρὶν στείλει ὁ Μωάμεθ στὸ θάνατο τοὺς ἐχθροὺς του, ἔστειλε στὸ θάνατο, χτυπώντας τους μὲ τὸ σιδερένιο του ραβδί γιὰ νὰ πᾶν νὰ πολεμήσουν, τοὺς δικούς του. Οἱ ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων θᾶταν ὅλες μάταιες, καὶ τὸ κάστρο θὰ κρατιόταν ἀκόμα καὶ θὰ τῶλεγε ὁ θρύλος ἄπαρτο, ἂν δὲν ἀνοιγε τὶς πόρτες τοῦ ἡ προδοσία. Σχεδὸν ποτὲ στὴν ἱστορία δὲν ἔχει βοηθήσει ἡ προδοσία τοὺς δίκαιους καὶ τοὺς καλοὺς. Δὲ θέλει ὁ Θεὸς ν' ἀνοίγει τὸ δρόμο τῆς νίκης τῶν ἀγαθῶν ἢ προδοσία. Τοῦ Μωάμεθ τοῦ πῆγαινε νὰ τὴν ἔχει σύμμαχο καὶ φίλη του. Στὶς 12 Ἰουλίου τοῦ 1470, οἱ Τούρκοι μπῆκαν στὴ Χαλκίδα κ' ἔσφαξαν πενήντα χιλιάδες ἄνδρες,